

فهرست

چهارده	اختصارات
پانزده	حرف اول
نوزده	مقدمه ویراستار

۳	دورنمای جغرافیائی و تاریخی
۶	دورنمای جغرافیائی
	دورنمای تاریخی

۲۱	فصل اول / معرفی عمومی، ۱۹۱۴ - ۱۸۰۰ م.
	معرفی عمومی

۲۹	فصل دوم / ساخت اجتماعی
۳۵	ساخت اجتماعی
۳۵	مأموریت گارдан
۳۷	گزینش ۱. ایران در سال ۱۸۰۷ م. [گزارشات گاردان]
۳۹	جمعیت و شهرنشینی
۴۷	گزینش ۲. جمعیت ایران در سال ۱۸۶۷ م. [«گزارش راجع به ایران»]
۵۱	گزینش ۳. جمعیت ایران در سال ۱۹۱۳ م. [ل. آ. سوبوتسینسکی]
۵۲	طبقات اجتماعی
۵۹	گزینش ۴. تجار و پیشهوران ایران در سال ۱۸۵۰ م. [آرتور دو گوبینو]
۶۲	دستمزدها و سطح زندگی
۷۸	گزینش ۵. طبقه بورژوا و طبقه کارگر ایران، در سال ۱۹۰۰ م. [ز. ز. عبدالله یف]
۸۱	گزینش ۶. مالکین ایران در سال ۱۹۰۰ م. [آ. ک. س. لمبتون]
۸۶	گزینش ۷. دهقانان ایران در سال ۱۹۰۰ م. [نیکی. ر. کدی]
۸۹	ارمنیان
	گزینش ۸. ارمنیان ایران در سال ۱۸۵۰ م. [ای. پ. یاروتیون تریوهانینگ]

- ۱۳ یهودیان
 ۱۴ گزینش ۹. یهودیان ایران در سال ۱۹۰۰ م. [حنینه میزراهم]
 ۱۵ زردهشتیان
 ۱۶ گزینش ۱۰. زردهشتیان کرمان [پل وارد انگلیش]
 ۱۷ حبلالمتین: بورژوازی ایران
 ۱۸ گزینش ۱۱. «شکایت از تجارت ایران در ساحل ۱۹۰۶ م.» [حبلالمتین]
 ۱۹

فصل سوم / تجارت خارجی

- ۲۰ تجارت خارجی
 ۲۱ حدود قانونی و اداری تجارت
 ۲۲ گزینش ۱. معاملات قراردادی ایران در سال ۱۸۳۶ م. [از آليس به پالمرستون]
 ۲۳ گزینش ۲. مالیات ایرانیان در سال ۱۸۵۱ م. [از استیونس به شیل]
 ۲۴ گزینش ۳. حقوق گمرکی اروپائیان در سال ۱۸۶۰ م. [از ابوت به الیسون]
 ۲۵ تجارت خلیج فارس ایران
 ۲۶ گزینش ۴. تجارت بوشهر در سال ۱۸۷۰ م.
 ۲۷ گزینش ۵. تجارت ایران در خلیج فارس، در سال ۱۸۱۷-۱۸۲۳ م. [از ویلاک به کانینگ]
 ۲۸ گزینش ۶. تجارت خلیج فارس در سال ۱۸۴۰ و ۱۸۶۰ م. [«گزارش کلنل پلی به حکومت هند»]
 ۲۹ تجارت از طریق طرابوزان
 ۳۰ گزینش ۷. در جستجوی راه تجارتی از طریق طرابوزان در سال ۱۸۲۰ م.
 ۳۱ گزینش ۸. در جستجوی راه تجارتی از طریق طرابوزان در سال ۱۸۲۳ م.
 ۳۲ گزینش ۹. در پی صدور تولیدات ایران در سال ۱۸۴۰ م. [از مکنیل به بکهاؤس]
 ۳۳ گزینش ۱۰. تجارت طرابوزان در سال ۱۸۴۰ م. [رادولف گودل]
 ۳۴ گزینش ۱۱. شرکتهای خارجی در تبریز
 ۳۵ تجارت تبریز
 ۳۶ گزینش ۱۲. تجارت تبریز در سال ۱۸۳۷ م. [ل. برزین]
 ۳۷ گزینش ۱۳. تجارت تبریز در سالهای ۱۸۳۷-۱۸۳۷ م. [از ابوت به آبردین]
 ۳۸ تجارت تهران
 ۳۹

- گزینش ۱۴. تجارت تهران در سال ۱۸۶۰ م. [ابوت، «گزارش در مورد تجارت» سال ۱۸۶۱ م.]
- گزینش ۱۵. تجارت ایران با عراق در سال ۱۹۱۴ – ۱۸۶۰ م. [محمد سلمان- حسن، «التطور الاقتصادي في العراق»]
- تجارت خراسان ۱۸۵
- گزینش ۱۶. تجارت خراسان در سال ۱۸۹۰ م. [سرکنصل مکلین، «گزارش در باره تجارت خراسان در سال ۱۸۸۹-۹۰ م.】
- تجارت برده ۱۸۹
- گزینش ۱۷. تجارت برده در سال ۱۸۶۰ م. [«گزارشات پاسداران» سپتامبر ۱۹۳ [۱۸۶۰]]
- تراز پرداختها ۱۹۵
- گزینش ۱۸. زوار ایرانی در عراق، ۱۸۷۰ م. [از تامسون به دربای] حجم تجارت در سالهای ۱۹۱۴ – ۱۸۰۰ م.
- گزینش ۱۹. تجارت ایران در سال ۱۸۵۰ م. [ارنست اوتوبلو]
- گزینش ۲۰. تجارت ایران در سال ۱۹۰۰ م. [ه. و. مکلین، «گزارش در مورد تجارت انگلیس در ایران»]
- تجارت روسیه با ایران ۲۱۷
- گزینش ۲۱. تجارت روسیه با ایران، ۱۹۱۰ – ۱۷۵۰ م. [گ. ای. تر - گوکاسف]
- تجارت فرانسه با ایران ۲۲۳
- گزینش ۲۲. تجارت فرانسه با ایران، ۱۸۶۹-۷۰ م. [«گزارشاتی به وزارت امور خارجه»]
- گزینش ۲۳. صادرات ایران، ۱۹۱۴ – ۱۹۰۰ م. [ضیاءالدین صدرزاده « الصادرات ایران»]
- وضع صادرات ایران از زمان جنگ جهانی اول، تا قبل از تاریخ قانون انحصار تجارت خارجی ۲۳۰

فصل چهارم / حمل و نقل

حمل و نقل

- کشتی رانی در دریای خزر و دریاچه ارومیه
- گزینش ۱. کشتی رانی در دریای خزر، ۱۸۴۴-۹۴ م. [آ. ای. مدووف]
- گزینش ۲. کشتی رانی در دریای خزر «از ابوت به راسل»
- کشتی های بخار در خلیج فارس
- گزینش ۳. گزارش در مورد پیشنهادات سرویس کشتی رانی در خلیج فارس، ۱۸۶۲ م. [از امپی به استوارت]

- گزینش ۴. بحرپیمایی کشتی‌های بخار در خلیج فارس، ۱۸۷۰م. [«گزارش از کلنل پلی به حکومت هند»]
- گزینش ۵. کشتی‌رانی در کارون کشتی‌رانی در کارون، ۱۸۷۸م. [یاداشت توسط، گزینش ۵. ضرورت گشايش راه رودخانه کارون، ۱۸۷۸م.]
- گزینش ۶. کشتی‌رانی در کارون، ۱۸۹۰م. [جرج کرزن، «رود کارون و ر. م. اسمیت»]
- گزینش ۷. امتیاز رویتر جغرافیای بازرگانی جنوب غرب ایران»]
- گزینش ۸. امتیاز رویتر، ۱۸۷۲م. [ل. ای. فروچلینگ «امتیاز رویتر در ایران»]
- پروژه‌های راه‌آهن سازی روسیه گزینش ۸. طرح‌های راه‌آهن سازی روسیه، ۱۹۰۰م. [پ. آ. ریتینخ]
- پروژه‌های آهن‌سازی آلمان گزینش ۹. طرح‌های راه‌آهن سازی آلمان، ۱۹۰۳–۶م. [ای. ر. بنونر]
- پروژه‌های راه‌آهن سازی انگلیس گزینش ۱۰. طرح‌های راه‌آهن سازی انگلیس، ۱۹۱۱م. [از شرکت نفت ایران – انگلیس به وزارت خارجه]
- حمل و نقل: فواصل، زمان، هزینه‌ها گزینش ۱۱. هزینه حمل و نقل، ۱۹۰۳م. [ه. و. مک‌لین، «گزارش در زمینه تجارت انگلیس در ایران»]
- راه‌های حمل و نقل گزینش ۱۲. راه‌های حمل و نقل، ۱۹۱۴م. [محمد علی جمالزاده «گنج شایگان»]
- حمل و نقل با درشکه در تهران گزینش ۱۳. حمل و نقل با درشکه در تهران، ۱۸۹۱م. [از دبالوی به ریبوت]

فصل پنجم / کشاورزی کشاورزی

- آبیاری گزینش ۱. آبیاری، [هنری گویلوت]
- مالکیت ارضی گزینش ۲. بهره مالکانه، ۱۹۵۰م. [آ. ای. دمین]
- مالکیت ارضی در گیلان گزینش ۳. تشكیلات پرورش کرم ابریشم در گیلان، ۱۸۴۶م. [ک. ای. ابوت، «گزارش مسافرت به ایالات خزری】

۳۴۸	گزینش ۴. مؤسسات پرورش کرم ابریشم در گیلان، ۱۸۷۰ م. [از ابوت به تامسون]
۳۴۹	گزینش ۵. مالکیت ارضی و مالیات در فارس، ۱۸۷۸ م. [«گزارش در باره بوشهر»]
۳۵۵	تولید ابریشم
۳۵۶	گزینش ۶. تولید و تجارت ابریشم، ۱۸۱۲ م. [از اوزلی به هیأت مدیران]
۳۵۷	گزینش ۷. تولید ابریشم، ۱۸۴۲ م. [«گزارش در مورد تجارت ابریشم در گیلان»]
۳۶۱	گزینش ۸. تولید ابریشم، ۱۹۰۰ م. [ف. لافون و ه. - ل. رابینو]
۳۶۶	تولید و تجارت تریاک
۳۶۹	گزینش ۹. تولید و تجارت تریاک، ۱۸۲۴ م. [از استانبول به ویلاک]
۳۷۰	گزینش ۱۰. تولید و تجارت تریاک، ۱۸۶۹ م. [ر. تامسون، «یادداشت درباره تجارت تریاک ایران»]
۳۷۱	تولید و تجارت برنج
۳۷۵	گزینش ۱۱. تولید و تجارت برنج، ۱۸۴۴ م. [ک. ای. ابوت، «گزارش در باره سفر به دریای خزر»]
۳۷۶	کشت پنبه
۳۷۸	گزینش ۱۲. کشت پنبه، ۱۸۶۳ م. [از ابوت به راسل]
۳۷۹	تبناکو و سایر محصولات بازاری
۳۸۲	گزینش ۱۳. تبناکو و سایر محصولات بازاری، ۱۸۹۰ م. [م. ل. تومارا]
۳۸۸	گزینش ۱۴. دوره‌ستای ایرانی، ۱۹۱۰ م. [پ. م. سایکس]
۳۹۳	شیلات دریای خزر
۳۹۵	گزینش ۱۵. شیلات دریای خزر، ۱۸۴۴ م. [ک. ای. ابوت، «گزارش در باره سفر دریای خزر»]

فصل ششم / صنعت	
۳۹۹	صنعت
۴۰۳	ملویل پیپرز (Melville Papers)
۴۰۴	گزینش ۱. صنعت و تجارت خارجی، ۱۸۰۰ م. [جان ملکم، [The Melville Papers
۴۱۲	صنایع دستی
۴۱۴	گزینش ۲. صنایع دستی، ۱۸۵۰ م. [یاکوب پولاک]
۴۳۱	پیشه‌های اصفهان
۴۳۲	گزینش ۳. پیشه‌های اصفهان، ۱۸۷۰ م. [جغرافیای اصفهان]
۴۳۶	استخراج معدن

- گزینش ۴. کارخانه ذوبآهن، [ک. ای. ابوت، «گزارش سفر سواحل دریای مازندران»]
- ۴۳۹
- ۴۴۰
- ۴۴۱ اصناف
- گزینش ۵. سازمان اصناف، اوایل قرن نوزدهم میلادی [ن. آ. کوزنتسوا]
- ۴۵۲
- ۴۵۳ امیرکبیر
- گزینش ۶. تلاش برای پیشرفت، [فریدون آدمیت، «امیر کبیر و ایران»]
- ۴۶۲
- ۴۶۷ گزینش ۷. کالاهای تولیدی ایران در اوآخر قرن نوزدهم میلادی [ز. ز. عبدالله یف]
- ۴۶۸ صدور منسوجات به روسیه، ۱۸۸۰ م.
- ۴۷۱ گزینش ۸. پارچه بافی، [«گزارش درباره تجارت تبریز در سال ۱۸۷۷ م.»]
- ۴۷۴
- ۴۷۵ گزینش ۹. صنعت قالیبافی، [«گزارش در باره اصفهان»]
- ۴۷۶
- ۴۷۷ گزینش ۱۰. کارخانجات جدید، [اتوکل لورینی]
- ۴۷۸ گزینش ۱۱. کارخانجات جدید، ۱۸۵۰ – ۱۹۱۴ م. [محمد علی جمالزاده «گنج شایگان»]
- ۴۷۹

فصل هفتم / نفت

- ۴۸۵ صنعت نفت
- گزینش ۱. پیدایش شرکت نفت ایران – انگلیس، ۱۹۰۱ – ۱۹۱۴ م. [لارنس لکهارت]
- ۴۹۱ گزینش ۲. تاریخ پیدایش صنعت نفت در ایران، [مصطفی‌خان فاتح «پنجاه سال نفت ایران»]
- ۵۰۱
- ۵۰۸ گزینش ۳. پروژه‌های روسیه برای ایجاد خط لوله نفت از طریق ایران، ۱۸۸۴ و ۱۹۰۱ م. [ب. و. آنانیچ]
- ۵۰۹

فصل هشتم / مالیه و مالیه عمومی

- ۵۲۵ نرخها و قیمت‌های مبادله
- ۵۳۰ گزینش ۱. نرخهای مبادله، ۱۹۱۴ – ۱۸۰۰ م. [چارلز عیسوی]
- ۵۳۵ بانکداری در ایران
- ۵۴۱ گزینش ۲. طرح بانکداری، ۱۸۸۵ م. [از سوشارد به فریستن]
- ۵۴۳

- ۵۴۴ گزینش ۳. پول رایج و بانکداری [جوزف رابینو، «بانکداری در ایران»]
 ۵۵۹ مؤسسات تجاری خارجیان در ایران
 ۵۶۱ گزینش ۴. سرمایه و معاملات خارجی، ۱۹۱۶م. [ویلهلم لیتن، Persien]
 ۵۶۷ درآمد دولت
 ۵۷۱ گزینش ۵. درآمد دولت، ۱۸۶۷م. [«کزارش درباره ایران»]
 ۵۷۶ گزینش ۶. بودجه سالهای ۱۹۰۷-۱۹۱۴م. [شمس الدین جزايری «قوانين
 ۵۸۲ مالیه»]
 ۵۸۵ قرض دولت
 گزینش ۷. قرض دولتی، ۱۹۰۹م. [جی. ای. اف. «یادداشت درباره قرضهای
 ۵۸۵ دولت ایران»]

- ۵۹۱ واپسین کلام / اقتصادیات ایران، ۱۹۱۴-۷۰م.
 ۵۹۲ اقتصادیات ایران
 ۵۹۹ سالهای ۱۹۲۱-۴۱م.
 ۶۰۲ سالهای ۱۹۴۱-۵۴م
 سالهای ۱۹۵۴-۶۹م

- ضمیمه / پول رایج، اوزان و مقیاسها
 ۶۱۱ پول رایج
 ۶۱۴ اوزان و مقیاسها
 ۶۱۶ کتابشناسی
 ۶۲۵ فهرست اعلام

حرف اول

در زمینه تاریخ اقتصادی ایران که اقتصادیات ایران را بطور یکپارچه، در چهارچوب تاریخی اش مورد بحث و بررسی قرار دهد کمتر کار شده و یا اصلاً قدیمی و قلمی در این خصوص برداشته نشده است. درباره مالکیت اراضی و زمینداری، چند تأکید نگاری نوشته شده که آنها را نمی‌توان در کل تاریخ ایران تعمیم داد چرا که دوره محدودی از تاریخ ایران را در بر می‌گیرند و این مقوله هم جزو مقولاتی است که دوره به دوره و عهد به عهد فرق کرده است. شاید یکی از دلایل عدم تحقیق در این زمینه از مسائل تاریخی کشورمان، کمبود منابع مشبع در این خصوص باشد؛ چون آنچه که هست – آنهم بطور جسته و گریخته – موادیست که در لابلای تواریخ عمومی و محلی و یا منابع جغرافیایی خوابیده، و بیرون کشیدن این مواد از لابلای مأخذ و منابع کار شاق و مشکلی است. از این رو این رشته از تحقیقات تاریخی کشورمان – چه در داخل و چه در خارج، جز چند استثناء – توجهی را جلب نکرده است؛ و تاریخی هم که هم اکنون در دسترس خوانندگان قرار می‌گیرد، جز تاریخ اقتصادی یک دوره محدود از تاریخ ایران – عصر قاجار – نیست.

این بررسی، اقتصادیات دوره قاجار را من حیث- المجموع در بر می‌گیرد. مسائل دیگر این دوره هم در رابطه با امور اقتصادی مورد بحث قرار گرفته است. در این

کتاب بحث مفصلی درباره عوامل داخلی که باعث کندی رشد اقتصادیات می‌شده – ویژگیهای جغرافیایی، ساخت اجتماعی و تشکیلات دیوانسالاری – و نیز عوامل خارجی – رقابت روس – انگلیس، دو جهانخوار قرن نوزده – ایران شروع شده است. کتاب با بحثی از پشتونه تاریخی اقتصاد ایران شروع شده و فصل مفصلی راجع به مسائل اجتماعی همسان فصول دیگر، مشتمل بر چندین گزینش از زبانهای مختلف دنیا، همراه با یک توضیح پل‌گونه و نویسنده‌گان متفاوت ایران در این دوره نمی‌خواهد. اقليتهای اهل‌الدینه – در جامعه اسلامی ایران همیشه از آزادی مذهب و کسب و شغل و احترام ویژه برخوردار بودند و مطالبی که درباره اینها، خصوصاً یهودیان، عنوان شده آمیخته به اغراق است. اصلاً مشخص است که گزینش راجع به یهودیان ایران که از یک نفر نویسنده یهودی نیز هست، یک بحث کلی در خصوص یهودیان در سرتاسر منطقه و یا شاید هم جهان است که ویراستار با انتخاب قطعه‌ای از آن، آنرا درباره ایران هم تعمیم داده است؛ و همینطور است در مورد اقليتهای دیگر. یکی از اشتباهاتی که مستشرقین، همیشه مرتکب می‌شوند اینست که مسائل مربوط به کشورهای اسلامی را از دیدگاه ارزش‌های غربی می‌سنجند نه از دیدگاه ارزش‌های اسلامی. این کتاب هم خالی از این نوع اشتباهات مطالعاتی نیست.

مباحث دیگر کتاب را می‌توان در عناوین و مضامین زیر خلاصه کرد: کشیده شدن ایران به شبکه بازرگانی و مالی بین‌المللی؛ رشد حجم تجارت و تحولاتی در مدیریت، ترکیب و شیوه‌های آن؛ رواج حمل و نقل بازرگانی؛ انتقال کند از یک کشاورزی سنتی به یک کشاورزی صنعتی با محصولات بازاری و در نهایت از هم پاشیدن

کشاورزی؛ فرو پاشی صنایع دستی و آغاز صنایع جدید از نوع غربی و در غایت وابستگی به تولیدات صنعتی خارجی؛ ظهور صنعت نفت در ایران و عملکردهای امپریالیسم غرب و آمریکا در این زمینه؛ رشد جمعیت و تحولاتی در ساخت اجتماعی آن؛ گسترش تجارت از طریق بنادر و شهرهای مختلف با کشورهای مختلف خارجی؛ حمل و نقل آبی و خشکی؛ پروژه‌های راه آهن‌سازی در ایران؛ شبکه آبیاری و مالکیت اراضی؛ تولید و تجارت محصولات مختلف؛ صنایع دستی و رشد صنایع از نوع غربی و عقب‌ماندگی صنایع دستی و در نهایت فروپاشی آنها؛ مسایل مربوط به امور مالیه و مالیه عمومی؛ و بالاخره یک واپسین کلام. و اما کلامی هم در خصوص همین «واپسین کلام»، که نوشه خود ویراستار است و اقتصادیات ایران را از سقوط قاجارها تا صعود پهلویها، بطور مجمل مورد بحث و بررسی قرار داده و چه بررسی زیرکانه‌ای هم انجام داده است. او رشد صنعت نفت ایران و تأثیر محصولی شدن آنرا، که دست آخر چیزی جز وابستگی به امپریالیسم آمریکا و غرب نبوده، ستوده و از جمله پیشرفت‌های عصر محمد رضا شاهی به حساب آورده است! در این میانه صحبت درباره کارکردهای امپریالیسم آمریکا و غرب را در ایران چه از نظر سیاسی و چه از حیث اقتصادی، به عنده پشت‌گوش انداخته و یا اگر هم اشاره کرده، تلویحاً جزو سعادت مملکت قلمداد کرده است!

از این مسایل زیرکانه و زیرکارانه که بگذریم - و خواننده باید بسیار موازن باشد - کتاب در نوع خود طرح نوی است برای محققین دیار خود ما، که صادقانه قلم برداشته و درباره این جنبه از تاریخ کشور اسلامی مان قلم بزنند و شکافهای را پر بکنند. یکی از ویژگیهای خوب این کتاب گزینش‌های آن از مقالات و کتابهای مختلف زبانهای متعدد دنیا است، که ضمناً دیدگاه‌های گوناگونی را هم عرضه کرده است.